

प्रकरण: २) घटक राज्यांची विधिमंडळ

भारत केंद्राप्रमाणे घटक राज्यात सुद्धा संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे .घटक राज्यातील प्रत्येक राज्य करिता स्वतंत्र विधिमंडळ निर्माण करण्यात आले आहे. कार्यकारी मंडळ विधिमंडळाला सामुदायिक रीत्या जबाबदार असते . राज्य विधिमंडळ अविश्वासाचा ठराव मंजूर करून मंत्रिमंडळाला केव्हाही पदच्युत करू शकते.

घटक राज्यात द्विगृही विधिमंडळ असल्यास वरिष्ठ सभागृहाला विधानपरिषद म्हटले जाते व कनिष्ठ सभागृहाला विधानसभा म्हटले जाते. विधानसभा नावाने जरी कनिष्ठ असली तरी अधिकाराच्या दृष्टीने ते विधान परिषदेपेक्षा श्रेष्ठ असते या राज्याची विधिमंडळ एक गृहिणी असते .तेथे फक्त विधानसभा असते विधानपरिषद मात्र नसते.

* विधानसभा :-

भारतीय राज्य घटनेच्या 160 व्या कलमानुसार प्रत्येक घटक राज्यात एक विधानसभा राहिल तरतूद करण्यात आली आहे . घटक राज्याच्या वरिष्ठ सभागृहाला विधान परिषद म्हणतात. आणि कनिष्ठ सभागृहाला विधानसभा असे म्हणतात . विधानसभा हे प्रत्येक घटक राज्यात असेलच पाहिजे. असा घटनात्मक नियम आहे विधानसभा हे कनिष्ठ सभागृह असले तरी अधिकाऱ्याचा दृष्टीने श्रेष्ठ दर्जाचे सभागृह आहे.

* विधानसभेची रचना :-

विधानसभा हे घटक राज्याचा विधिमंडळाचे लोकनियुक्त सभागृह आहे. विधानसभेत 60 पेक्षा कमी आणि 500 पेक्षा जास्त सभासद राहू शकत नाही.

१) निवडणूक पद्धती :-

विधानसभेच्या सभासदांची निवड रोड मताधिकाराच्या आधारावर होतो. प्रत्यक्ष निवडणूक की द्वारे सर्व सभासद निवडले जातात विधानसभेत जितके सभासद निवडून द्यायचे असतील तितकी मतदार संघ संपूर्ण राज्यात निर्माण केले जाते. प्रत्येक प्रादेशिक मतदार संघातून ते प्रतिनिधी निवडून द्यायचा लागतो सभासदांची निवड साध्या मतदान पद्धतीने व गुप्त मतदान पद्धतीने होते.

२) सदस्य संख्या :-

विधानसभेची सदस्य संख्या त्या राज्यातील लोकसंख्येच्या आधारावर ठरविण्यात येते. साधारणपणे 65000 लोकांसाठी एक प्रतिनिधी असे प्रमाण असते. निरनिराळ्या घटक राज्याच्या विधान सभेतील सदस्यांचे अभिनंदन असते. महाराष्ट्रात ही सदस्य संख्या 288 आहे ,बिहार 320 ,उत्तर प्रदेश 403 ,हरियाणा 81, अशी भिन्न सभासद संख्या दिसून येते.

३) सभासदांची पात्रता :-

विधानसभेचा उमेदवार होण्यासाठी पुढील पात्रता आवश्यक असते .

अ) तो भारताचा नागरिक असावा.

ब) त्याचे वय पंचवीस वर्ष पूर्ण झालेले असावे.

क) संसदेने कायदा करून वेळोवेळी ठरविलेल्या अटी त्याने पूर्ण केलेल्या असावे.

४) सभासदांची अपात्रता :-

पुढील व्यक्ती विधानसभेच्या निवडणुकीसाठी अपात्र.

- १) भारत सरकारची किंवा घटक सरकारची नोकरी नसावी.
- २) न्यायालयाद्वारे पागल किंवा वेडा म्हणून घोषित झालेली व्यक्ती नसावी.
- ३) परकीय नागरिक नसावी.
- ४) संसदेने कायद्याद्वारे अयोग्य ठरविलेली व्यक्ती.
- ५) दिवाळखोर व्यक्ती.

५) कार्यकाल :-

विधानसभेचा कार्यकाल ५ वर्षांचा आहे. निवडणूक झाल्यानंतर होणाऱ्या विधानसभेच्या पहिल्या बैठकीतून हा कार्यकाल मोजला जातो. संकट काळात आणि आणीबाणीच्या काळात हा कार्यकाल एका वेळी एका वर्षाने वाढविला जातो. पाच वर्षांची मुदत संपण्यापूर्वी ही राज्यपाल विधानसभेचे विसर्जन करू शकतो.

६) अधिवेशन :-

राज्यपालाला आवश्यक वाटेल त्या वेळी आणि त्या ठिकाणी विधानसभेचे अधिवेशन बोलविण्याचा अधिकार आहे. परंतु वर्षातून २ अधिवेशन झालेच पाहिजे दोन्ही अधिवेशनात सहा महिन्यापेक्षा जास्त कालावधी असता कामा नये. राज्यपाल विधानसभेचे अतिरिक्त अधिवेशन बोलावू शकतो.

७) गणसंख्या :-

सभागृहाचे कामकाज व बैठक सुरू होण्यासाठी एकूण सभासद संख्येच्या १/१० सभासद उपस्थित असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय विधानसभेची बैठक सुरू होत नाही.

८) विधान सभेचा सभापती :-

विधानसभेच्या अध्यक्षाला सभापती आणि उपाध्यक्ष याला उपसभापती असे म्हणतात. त्यांची निवड विधानसभेचे सभासद आपल्या मधून बहुमताने करतात. सभापतीचे अनुपस्थित विधानसभेचे कामकाज सभापती सांभाळतो.

अ) सभापतींचा कार्यकाल :-

विधानसभेचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असतो. व स्वच्छेने आपला राजीनामा देऊ.

ब) सभापतींची पदच्युती :-

सभापती आणि उपसभापती विधानसभेच्या पाठिंब्या असेपर्यंत पदावर राहतात. १४ दिवसांची रितसर नोटीस देऊन त्यासाठी बोलविलेल्या बैठकीमध्ये बहुमताने ठराव पास झाल्यास हे दोघेही सभासदातर्फे पदच्युत होतात. त्यांच्यावर अविश्वास ठराव पास झाला असेल. त्याचा मृत्यू झाला असेल त्यांनी राजीनामा दिला असेल तर सभापती चा कार्यकाल आपोआप संपुष्टात येतो.

क) वेतन आणि भत्ते :-

विधानसभेच्या सभापतीला आणि उपविधानसभा कायदे मंडळाने ठरवलेले वेतन व भत्ते मिळतात. याशिवाय निवारणाच्या व प्रवासाच्या व इतर सर्व सुख सोयी प्राप्त होतात.

ड) सभापतीचे अधिकार आणि कार्य :-

लोकसभेच्या सभापती सारखे अधिकार आणि कार्य विधानसभेच्या सभापतीला देण्यात आले आहे. ते पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

- १) विधानसभेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारणे.
- २) विधानसभेत शांतता आणि सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे.
- ३) सभागृहाचे नियमानुसार कामकाज चालविणे.
- ४) सर्व सदस्यांना बोलण्याची संधी देणे.
- ५) विधानसभेत मांडण्यात येणाऱ्या प्रस्तावाला सहमती देणे.
- ६) विधेयकावर मत आजमाविणे समान मते पडल्यास निर्णायक मते देणे व निर्णय जाहीर करणे.
- ७) विभिन्न प्रस्तावावर व विधेयकावर चर्चा ठरवून आणणे.
- ८) गणसंख्या पूर्ण होत नसेल तर बैठक स्थगित करणे.
- ९) एखाद्या सदस्य सभागृहात गोंधळ घालीत असेल तर त्याला बाहेर काढून देणे किंवा त्याचे सदस्यत्व काही काळापर्यंत रद्द करणे.
- १०) धनविधेयक कोणते आहे ते ठरविणे.
- ११) दोन्ही सभागृहांच्या संयुक्त बैठकीत चे अध्यक्षस्थान भूषविणे.
- १२) सभासदाला त्याच्या मातृभाषेतून बोलण्याची सहमती देणे आणि एका पेक्षा जास्त सभासद भाषण करायला उभे झाल्यास त्यांचा क्रम ठरविणे.
- १३) विधानसभेच्या समित्यांच्या अध्यक्षांची निवड करणे.

*** विधान परिषद (वरिष्ठ सभागृह) :-**

विधानपरिषद हे घटक राज्याचे वरिष्ठ परंतु द्वितीय सदन आहे.

*** रचना :-**

घटक राज्याच्या विधिमंडळाच्या वरिष्ठ सभागृहाला विधानपरिषद म्हटले जाते. संविधानाच्या कलम 169 नुसार कोणत्या राज्यात विधान परिषदेची निर्मिती किंवा समाप्ती तेथील विधानसभा उपस्थित आणि मतदान करणाऱ्या सभासदांचा 2/3 बहुमताने ठराव पास करू शकते. नंतर सांगेल त्या बाबतीत कायदा करते व अस्तित्वात असलेली विधान परिषद समाप्त करते . किंवा नवीन निर्माण करते या सभागृहाची रचना पुढीलप्रमाणे आहे.

१) सभासद संख्या :-

विधान परिषदेची सदस्य संख्या त्या घटक राज्यातील विधानसभेच्या एकूण सभासदांच्या 1/3 पेक्षा जास्त नसावी. आणि कोणत्याही परिस्थितीत 40 पेक्षा कमी नसावी प्रत्येक घटक राज्यात विधान परिषदेचे

सभासद संख्या सारखी नसते . महाराष्ट्रात 78 ,कर्नाटक 63 , उत्तर प्रदेश 108 ,जम्मू आणि कश्मीर 40 ,आंध्रप्रदेश 90 एवढी आहे.

२) निवडणूक पद्धती :-

विधान परिषदेच्या सदस्यांची निवड पुढील प्रमाणे केली जाते.

- १) विधानपरिषदेची १/३सदस्यांची निवड स्थानिक स्वराज्य संस्था कडून केली जाते.
- २) विधानपरिषदेचे १/३ सभासद विधानसभा इकडून निवडून दिले जाते.
- ३) आपल्या विधानपरिषदेचे १/१२ सभासद पदवीधर मतदारसंघातून निवडून दिले जाते.
- ४) विधान परिषदेच्या १/१२ सभासद शिक्षक मतदार संघातून निवडून दिले जाते.
- ५) उरलेले १/६ सदस्य राज्य पथकाकडून साहित्य, कला, विज्ञान ,इत्यादी समाजसेवा केलेल्या व्यक्तीला नियुक्त केले जातात.

३) सभासदांची पात्रता :-

विधानसभेचा सभासद होण्यासाठी पुढील पात्रता सांगितली आहे.

- १) तो भारताचा नागरिक असावा.
- २) त्याचे वय 30 वर्ष पूर्ण असावे.
- ३) संसदेने वेळोवेळी कायदा केलेल्या अटी त्याने पूर्ण कराव्यात.

४) सभासदांची अपात्रता :-

पुढील नागरिक विधान परिषदेची निवडणूक लढवू शकत नाही.

- १) ती व्यक्ती केंद्र किंवा राज्य सरकारच्या नोकर नसावा.
- २) न्यायालयाने वेडा ठरविलेला व्यक्ती नसावा.
- ३) भारताचा नागरिक नसलेला व्यक्ती.
- ४) निवडणूक नियमाचे उल्लंघन करणारी व्यक्ती.
- ५) सभागृहाच्या परवानगीशिवाय लागोपाठ 60 दिवस गैरहजर राहिला तर त्याचे सदस्यत्व रद्द होते.

५) कार्यकाल :-

राज्यसभेचे प्रमाणेच विधानपरिषद एक स्थायी सभागृह आहे. या सभागृहाचे कधीच विसर्जन होत नाही . किंवा एकाच सर्व सभासद निवृत्त होत नाही. तर दर दोन वर्षांनी 1/3 सभासद निवृत्त होतात .व त्यांच्या जागी तेवढे सभासद पुन्हा निवडून पाठवले जातात. विधानपरिषदेचा कार्यकाल सहा वर्षांचा असतो.

6) गणसंख्या :-

विधान परिषदेची बैठक सुरू होण्यासाठी एकूण सभासद संख्या1/10 सभासद संख्या आवश्यक गणसंख्या ठरविली आहे. त्याशिवाय कामकाज सुरू होऊ शकत नाही.

7) अधिवेशन :-

दोन्ही सभागृहाचे अधिवेशन एकाच वेळी सुरू होते व एकाच वेळी संपते. विधानपरिषदेचे वर्षातून कमीत कमी दोन बैठकी झाल्याचा पाहिजे व त्या दोन बैठकी सहा महिन्यापेक्षा जास्त कालावधी कामा नये. आवश्यकता असल्यास राज्यपाल अतिरिक्त अधिवेशन बोलावू शकतो. अधिवेशनासाठी सुरुवात राज्यपालांच्या अभिभाषणातने होते.

8) विधान परिषदेच्या सभापती :-

विधान परिषदेच्या सभासद आपल्या मधून एका सभासदाची बहुमताने सभापती आणि दुसऱ्या त्याच पद्धतीने उपसभापती म्हणून निवड करतो. त्याची पदच्युती बहुमताने ठराव पास करून विधानपरिषद करू शकते. त्याचे वेतन आणि भत्ते राज्याच्या विधिमंडळात तर्फे ठरवली जाते. त्याशिवाय निवास प्रवासाच्या व इतर सुख-सोयी त्याला विनामुल्य प्राप्त होतात.

9) सभापतीचे अधिकार व कार्य :-

विधानसभेच्या सभापती प्रमाणे विधान परिषदेच्या सभापतीला अधिकार देण्यात आलेले आहे.

- 1) सभागृहात शांतता प्रस्थापित करणे.
- 2) विधान परिषदेच्या बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारणे.
- 3) सभागृहाच्या कामकाजाचे संचालन करणे.
- 4) ठराव मतास टाकणे आणि समान मते पडल्यास निर्णायक मत देणे.
- 5) नियम बाह्य वर्तन करणाऱ्या सदस्याला सभागृहाबाहेर काढणे.
- 6) सभासदाला त्याला त्याच्या मातृभाषेतून बोलण्याची परवानगी देणे.
- 7) त्याचे सदस्यत्व काही हाडापर्यंत रद्द करणे.
- 8) निरनिराळ्या कामांसाठी वेळ निश्चित करणे.

* राज्य विधिमंडळाचे विधानसभेचे आणि विधान परिषदेचे अधिकार व कार्य :-

केंद्र सरकार मध्ये जे स्थान संसदेचे आहे ते स्थान राज्य विधिमंडळाचे आहे. घटक राज्यात कायदे निर्माण करणे आणि कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य राज्य विधिमंडळ करीत असते. विधान सभा हे राज्य विधिमंडळाचे कनिष्ठ सभागृह असले तरी अधिकाराच्या दृष्टीने विधानपरिषदेचे पेक्षा शक्तिशाली आहे. प्रत्येक घटक राज्यात विधानपरिषद नसते. विधानसभा मात्र प्रत्येक घटक राज्यात असते. म्हणून दोन्ही सभागृहाच्या अधिकार आणि कार्याचे विवेचन एकत्रितपणे करण्यात आले आहे.

१) विधिविषयक अधिकार :-

कायदे निर्माण करण्याचा अधिकार दोन्ही सभागृहांना देण्यात आला आहे. राज्य सूचीतील सर्व विषयावर आणि समवर्ती सूचीतील विषयावर कार्य करण्याचा अधिकार राज्य विधिमंडळाला देण्यात आला आहे. कोणतेही विधेयक सर्वप्रथम विधानसभेत मांडले जाते विधायक मंजूर होण्याकरिता दोन्ही सभागृहाची संमती आवश्यक असते. कोणतेही विधी विधानसभेत मंजूर केल्यानंतर विधान परिषदेचे कुठे सहमती करिता पाठविले

जाते. विधान परिषदेची सहमती मिळाल्यानंतर ते राज्यपालांकडे स्वाक्षरी करिता पाठविले जाते. अशाप्रकारे विधानसभेच्या सहमती शिवाय कोणत्याही विधेयकाचे कायद्यात रूपांतर होत नाही.

२) शासन विषयक अधिकार :-

संपूर्ण शासनावर विधानसभेचे नियंत्रण असते. संपूर्ण मंत्रिमंडळ आपल्या शासन कार्याला काही विधानसभेला जबाबदार असते. विधानसभा अविश्वासाचा ठराव मंजूर करून मंत्रिमंडळाला पदच्युत करू शकते. विधानसभेने विचारलेल्या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे मंत्रिमंडळाला द्यावी लागतात .तसेच मंत्रिमंडळाने मांडलेले धन विषयक अंदाजपत्रक विधानसभेने मंजूर केल्यास मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो.

३) अर्थविषयक अधिकार :-

द्विगृही विधिमंडळ असलेल्या राज्यात विधानसभेला अर्थविषय विधेयकाच्या बाबतीत व्यापक अधिकार प्राप्त झालेले आहे .अर्थ विधेयक सर्वप्रथम विधानसभेतच मांडले जाते धनविधेयक कोणते हे ठरविण्याचा अधिकार विधानसभेच्या सभापतीला आहे.

विधानसभेने मंजूर केलेले धन विषयक विधानपरिषदेचे कडे पाठवले जाते. विधानपरिषदेला केवळ 14 दिवसांच्या आत संमत करून दुरुस्ती सुधारून ते विधायक परत विधानसभेकडे पाठवावे लागते. परंतु त्या सूचना मान्य करणे अथवा न करणे हे सर्वथा विधानसभेवर अवलंबून असते. अशा प्रकारे विधानसभेला आर्थिक बाबतीत सर्वात शक्तिशाली अधिकार देण्यात आले आहे.

4) घटना दुरुस्ती विषयक अधिकार :-

भारतीय राज्यघटनेच्या जास्तीत जास्त भागात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार भारतीय संसदेला देण्यात आले आहे .परंतु काही भागात दुरुस्ती करण्यासाठी अर्ध्यापेक्षा जास्त घटक राज्यांची सहमती आवश्यक असते . अशा बाबतीत घटनादुरुस्ती विषय संसदेने मंजूर केलेले नंतर ते घटक राज्याकडे पाठविण्यात येते. त्यावर विचार विनिमय करण्याचे काम राज्य विधिमंडळ करते. ते विधायक किती दिवसांच्या आत संमत करावे हे राज्य विधिमंडळ ठरवते.

5) निर्वाचन विषयक अधिकार :-

राष्ट्रपतीच्या निवडणुकीत मतदान करण्याचा अधिकार लोकसभा ,राज्यसभा आणि विधानसभेच्या सदस्यांना असते. तसेच विधानसभा आपले प्रतिनिधी राज्यसभेत निवडून पाठविल्याचे असते .विधान परिषदेला राष्ट्रपतीची निवडणुकीत सहभागी होण्याचा अधिकार नाही.

* घटक कार्यकारी मंडळ :-

भारताने संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार इंग्लंडकडून केला आहे. संसदीय शासन पद्धती दोन प्रमुख असतात. 1) नाममात्र प्रमुख व 2) वास्तविक प्रमुख घटक राज्यात ह्या पद्धती अवलंब करण्यात आलेला आहे. घटक राज्याचा प्रमुख म्हणून राज्यपालाचे पद निर्माण करण्यात आले असून. त्याला शासन कार्यात मदत करण्याकरिता मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक विधिमंडळ राहिल ते मंत्रिमंडळाला राज्यकारभारासाठी विधानसभेला जबाबदार राहिल.

* राज्यपाल (नाममात्र प्रमुख) :-

भारतात केंद्राप्रमाणेच घटक राज्यात संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. केंद्रात ज्याप्रमाणे राष्ट्रपती घटनात्मक प्रमुख असतो त्याचप्रमाणे घटक राज्यात राज्यपाल हा घटनात्मक प्रमुख असतो. राज्यपालाला त्याचा कार्यात मदत करण्यासाठी व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली एक मंत्रिपरिषद असते तो केंद्र सरकारचा प्रतिनिधी असतो.

1) राज्यपालाची नियुक्ती :-

राज्यपालाची नियुक्ती केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या असल्याने भारताच्या राष्ट्रपती करीत असतो. एखाद्या घटक राज्यातील राज्यपालाची नियुक्ती करताना त्या राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांचा सोबत विचारविनिमय करावा असा नियम आहे. एकाच वेळेस एका व्यक्तीची एक किंवा दोन घटक राज्याचा राज्यपाल म्हणून नियुक्ती केली जाते.

2) राज्यपाल पदासाठी पात्रता :-

राज्यपाल पदासाठी पुढील पात्रता आवश्यक आहे.

- 1) तो भारताचा नागरिक असावा.
- २) त्याचे वय 35 वर्ष पूर्ण असावे.
- ३) तो संसद किंवा राज्य विधिमंडळाच्या सदस्य नसावा.
- ४) कोणतेही लाभाचे पद धारण करणारा नसावा